

Է Ա Ն Պ Ե Ս

ՀԱՌԻՍՏԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԿԱՆ

Դ ՏԱՐԻ 1901	Տարեկան՝ 15 Ֆր. = 6 ռբլ. : Մէկ թիւը 4 Ֆր. :	ՊՐԱԿ Բ ԷԼ Գ 1901
----------------	--	---------------------

202

ՄԵԽԹԱՐ ԱՔԲԱԶՕՐ ՅԵՇԱՅԱԿԻՆ

ԵՐԿՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

Ի ՍԿՋԱՆԷՒ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

(Բանախօսութիւն Հաւեհեստական Պատմութեան Բ Հաւածողովին մէջ) :

Տեարք :

Հայկական իրաւունքն իր սկիզբէն ուսումնասիրելու համար չու-
նինք՝ դժբաղդաբար՝ միջոցներ եւ աղբիւրներ տեղեկութիւններ քաղելու :

Այն եւրոպացի գիտնականներն որոնք զբաղած են արեւելեան ազ-
գերով, բա՛ն մը չեն գրած Հայաստանի հին իրաւանց վրայ : Մինչդեռ
Մանուի, Կոնստանտինոպոլի, Կուրանի եւն. օրէնքները նոյն գիտնոց ուշա-
դրութիւնը հրաւիրած են : Սակայն՝ արդար ըլլալու համար՝ պէտք եմ
աւելցունել թէ ունինք այս օր քանի մը երկասիրութիւններ Գալիցիոյ
եւ Պոլոնիոյ Հայոց իրաւանց վերաբ բեալ, բայց, կը կրկնեմ, ոչ ինչ
չունինք հեթանոս Հայաստանի իրաւանց վրայօք :

Հայկական իրաւունքն ուսումնասիրող գիտնականներու մէջէն յիշենք նախ պր. Դոկտ. Ֆերդինանդ Բիշոփը, ուսուցիչ Գրացի Համալսարանին մէջ, որ ուսումնասիրեց Լեմբերգի հին իրաւունքներն եւ 1862ին տետր մը հրատարակեց ի Վիեննա սա տիտղոսով — «Das alte Recht der Armenier in Lemberg» (Հին իրաւունք Հայոց Լեմբերգի), որ ուրիշ բան չէր բայց եթէ լատիներէն թարգմանութիւնը Գալիցիոյ եւ Պոլոնիոյ Հայոց իրաւանց, համառօտ յառաջարանութենէ մը վերջը: Պէտք ենք յիշել նաեւ մի եւ նոյն նիւթի վրայ հեղինակիս գրած ուրիշ քանի մը աշխատասիրութիւնները, ինչպէս՝ Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg (Յիշատակարանք ի վերայ Պատմութեան Հայոց Լեմբերգի), Das alte Recht der Armenier in Polen (Հին իրաւունք Հայոց Պոլոնիոյ) եւն. վերջինս հրատարակուած Österreichische Blätter für Litteratur und Kunst հանդիսի 1857 տարւան համարներուն մէջ:

Յետոյ կուգայ պր. Դոկտ. Կոհլէր, որ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց, — Թէեւ քիչ մը անճիշտ, — հայկական իրաւանց եւ իմասնաւորի Գալիցիոյ Հայոց իրաւանց վրայօք, որ լոյս տեսաւ Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft թերթի 1888 տարւան մէջ (երես 385 — 436):

Ամբողջ այս է գիտնականաց ունեցած տեղեկութիւնը հայկական իրաւանց մասին:

Կրնանք աւելցունել նաեւ, եթէ կուզէք, պր. Ռ. Դարեստի նուազ մշակուած յօդուածն ալ, որ լոյս տեսած է Journal des Savantsի 1887 տարւան մէջ, Մոսկուայի Համալսարանէն Ուսուցչապետ պր. Մաքսիմ Կովալեւիւսկիի ուսերէն հետեւեալ աշխատութեան առթիւ գրուած. «Ժաւմանակակից անգիր սովորոյթք եւ նախնական օրէնք», Մոսկուա, 1886: Գլխաւորաբար պր. Դարեստի այս յօդուածն է որ սխալ ճանբու մէջ դրաւ պր. Կոհլէրը:

Ձենք կրնաք անցնիլ առանց յիշելու պր. Հուրէի յօդուածը, որ հրատարակուած է Zeitschrift der Savignystiftung թերթին մէջ, հատոր Գ, եւ պր. Ալէքսէնիւի 1870ին հրատարակած ուսերէն մէկ տետրակը Հայկական Օրինագիրք» վերնագրով:

Հայկական օրէնագիտութեան մասին մեր ունեցած ամենահին վկայութիւնները՝ հայկական բեւեռածեւ արձանագրութիւններն են, քան դակուած իններորդ դարէ ի վեր նախ քան գրիստոս: Հոն բացէ ի բաց կը գտնենք որ չարագործները — ինչպէս առ ասուրաբարեւացիս — ի հուր եւ ի ջուր կը մատնուէին: (Թէեւ պէտք է խոստովանինք որ ասոր իբրեւ օրէնք գործադրուելուն յիշատակութեան չենք հանդիպած հայկական արձանագրութեանց մէջ, այլ միայն կինթադրենք արձանագրութեանց ոմանց մէջ տեսնուած անէծքներէ եւ այլ ձեւերէ): Անօգուտ չըլ-

յայ թերեւս հոս աւելցունելը թէ դատաստանական եւ առեւտրական գործոց, տոկոսից, ամուսնութեանց եւ նմանեաց վերաբերեալ զաշնագիրք, — որոնց պնակիտներն այնքան մեծ քանակութեամբ կը գտնուին Ասորեստանի, Բարելաստանի եւ նոյն իսկ Կապպադովկիոյ մէջ, — չկան Հայաստանի մէջ Ուրարտեան տիրապետութեան ժամանակ :

Ըստ Մովսիսի Խորենացոյ՝ Վաղարշակ (149 — 127 նախ քան զԲ.), հայ Արշակունիներու հարստութեան հիմնադիրը, Հայաստանի օրէնքներու եւ կազմակերպութեան առաջին հաստատողն եղած է (1) : Վաղարշակ ճշմարիտ բարենորոգիչ մըն էր Երկրին համար : Փորձեր ըրաւ վերջ մը դնելու նախարարաց անկախ առանձնաշնորհումներուն, եւ նորանոր նախարարութիւններ կազմեց : Երկրին զանազան մասերուն վրայ իշխելու եւ արգարութիւնը վարելու իրաւունքը նախարարներու կը պատկանէին : Այս վիճակն աւատական իշխանութիւն մըն էր կատարելապէս : Եւ իսկայն չենք գիտեր թէ արդեօք ժողովուրդը մասնաւոր եւ մասնական գրաւոր Օրինագրքով մը կը զատուէ՞ր :

Մինակ Վաղարշակ չէր հիմնադիրը հայկական իրաւանց :

Թիշեալ պատմագիրն համեմատ՝ Հայաստանի մէջ «կարգք եւ սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան ի Վաղարշակայ եւ յայոց առաջնոց քազաւորացն» (2) : Բայց ամենեւին չենք գիտեր թէ որոնք էին Խորենացոյ ակնարկած այս «առաջին թագաւորները» : Չենք գիտեր նոյնպէս թէ արդեօք Վաղարշակէն ետքը մինչեւ Բագրատունեաց հարստութեան ժամանակը (887 — 1042) գոյութիւն ունեցած է Օրինագիրք մը : Ուրիշ կողմէ գիտենք թէ Յուստինիանոս օրէնքները դրած է Յունահայաստանի մէջ ընակող Հայոց վրայ եւ թէ 535ին հրովարտակ մը հրատարակած է Հայաստանի մէջ յաջորդութեան իրաւանց վերաբերեալ : Գիտենք նաեւ թէ 536ին Յուստինիանոս հռովմէական օրէնքներու հպատակեցուց Յունահայաստանի մէջ գտնուող Հայերը : *De Armeniis, ut et illi per omnia Romanorum leges sequantur* (3) : Բայց ըստ իր յս օրէնքները՝ չէին բուն իսկ Հայոց համար :

Բագրատունիք յարաբերութեան մէջ ըլլալով Բիւզանդացւոց հետ՝ Թարգմանեցին հայերէնի — քանի մը փոփոխութիւններ մտցունելով անշուշտ — Բիւզանդական կայսրութեան օրէնքները (4) : Այս օրէնքները քաղուած են Թէոդոսի, Յուստինիանոսի, Լեւոնի Իսաւրացոյ, Կոստանդին Կոպրոնիմոսի, Շոինէի, Լեւոնի Իմաստնոյ, Կոստանդին Պորփիրածինի եւ Նիկեփորի հաստատած օրէնքներէն : Ետքը, Ռուբինեան

(1) Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Բ, է : — (2) Անդ, Բ, ծԹ :

(3) Յուստինեան օրէնք իԱ :

(4) Վահան վ. Բաստամեանց իր հրատարակած «Միլիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց» գործին ընտիր Յառաջաբանութեան մէջ, տպ. Վաղարշապատ, 1880, չընդունի որ այս կարծիքը :

հարստութեան ժամանակ (1079 — 1375), կը տեսնուի նաեւ Մանուէլ Կոմնենոսի (1143 — 1180) կողմէ հաստատուած օրէնքներու ազդեցութիւնը. իսկ ԺԲ դարուն՝ Ներսէս Լամբրոնացի (1153 — 1198), առանց տեղեկութիւն ունենալու իր նախորդաց աշխատութիւններէն, ձեռնարկեց թարգմանել Բիւզանդեան քաղաքային (ի 1193) եւ զինուորական (ի 1196) օրէնքները. թարգմանութիւններ որոնց եւ ոչ մէկը հրատարակուած է մինչեւ այս օր, ինչպէս նաեւ իր թարգմանած ասորական օրէնքները:

Հայկական իրաւանց հիմնական տարրը, Վաղարշակէն մինչեւ Բագրատունեաց ժամանակ, ընտանիքի նահապետական կազմակերպութիւնն էր, հաստատուած աւանդութիւններու եւ մանաւանդ Ս. Գրոց վըրայ, որ իր կարգին ծնունդ տուած է Կանոնադրոց:

Հակառակ քաղաքային օրէնքներու գոյութեան՝ բացարձակապէս կը տեսնուի որ ժողովուրդն եկեղեցական օրէնքներով կը դատուէր. եւ Մխիթար Գոշ իր Դասասանագիրք Հայոց աշխատութեան մէջ (գրուած 1184ին) կը պնդէ կազմել Արդարութեան Ատեանը եկեղեցական անդամներէ, երբեմն ընկերակցութեամբ աշխարհական անդամներու, բայց միշտ նախագահութեամբ եպիսկոպոսի մը: Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովներու Նիստերէն կը տեղեկանանք թէ նոյն իսկ ոճիրներու եւ զողութեան համար եկեղեցական Ատեանն էր որ կը դատէր յանցաւորը, ի պատիժ անոր սահմանելով ապաշխարութիւն մը: Այս բանին վստահ ըլլալու համար կը բաւէ հայեացք մը ձգել Շահապիւ վանի ժողովին (ի 1147) աստեադութեանց վրայ, նոյնպէս եւ Դովինի 527ի ժողովին արձանագրութեանց վրայ, եւն. եւն. և Ուրեմի օրէնքը եկեղեցականներու ձեռքն էր: Բայց եւ այնպէս՝ կերեւայ թէ, բիւզանդական ազդեցութեան վրայ, ուրիշ Բաղաքային Ատեան մըն ալ գոյութիւն ունէր: Այսպէս՝ ասոր հետքը կը գտնենք Սսոյ երկրորդ ժողովին (ի 1243) Ատեադութիւններուն մէջ, ուր հայոցութիւն ընողներու դատաստանը կը թողուի Բաղաքային Ատեանին (1):

ԺԲ դարուն մէջ կը պատահինք երկու անձնաւորութեանց, որոնք կուսուսմասիրեն հայկական օրէնքները. անձնաւորութիւններ՝ շատ լաւ ծանօթ եւ նշանաւոր հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ: Ասոնց առաջինն է Ներսէս Լամբրոնացին, Տարսոնի եպիսկոպոսը, որուն վրայ խօսեցանք արդէն, եւ որ Կիլիկիոյ մէջ թարգմանեց բիւզանդական եւ ասորական օրէնքները. իսկ երկրորդը՝ հայկական օրէնսգիրութեան մէջ ամենէն աւելի համբաւ ոտացած հեղինակ մըն է, Մխիթար Գոշ (1150 — 1213), որ Մեծ Հայքի մէջ կազմեց ընդհանուր Դատաստանագիրք մը: Ասիւ կայ շուտով ընդունելութիւն գտաւ ամէն կողմի Հայքէ նոյն իսկ իրենց դադթականութեան մէջ: (Այստեղ փակագծի մէջ կառելցունենք թէ հա.

(1) Կանոն ԺԶ, Հմմտ. Աբէլ վ. Մխիթարեանց, «Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», էջ 124: Վաղարշապատ, 1878:

յերէնագէտն Նէօյման (C. F. Neumann) իր Versuch einer Geschichte der Armenische Litteratur (Փորձ Հայ մատենագրութեան Պատմութեան մը) գործին մէջ, երես 162, տպ. Լայպցիկ, 1836, կըսէ թէ Յովհաննէս Սարկաւազ (1060 ? — 1129) հեղինակած է մի «Ճառ ի վերայ (գաստաստանական) ատենի», կորսուած այս օր։ Բայց հայ բանասէրներէ ոչ մին ամենեւին տեղեկութիւն չունի Սարկաւազի այս աշխատութեան վրայօք։ Եւ ես անձամբ վստահ ըլլալու համար զիմեցի Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան գիտնական անդամներէն հ. Գարեգին Զարպահանլեանին, որ հաճեցաւ հետեւեալ պատասխանը գրել ինձ. — «Սարկաւազ Վ. ին անուամբ այդպիսի իրաւաբանական երկասիրութեան յիշատակութեան չեմ հանդիպած։ Հարցուցի Վ. Հ. Ալիշանի, ու նոյն «պատասխանն իրմէն ալ ընդունեցայ։ Զըլլայ թէ Նեւման շփոթած ըլլայ Յովհաննէս (Սմբատ) Բագրատունի թագաւորին հետ, որոյ համար Վկարծեմ թէ այնպիսի բան մը կ'ըսուի Լեհահայոց Օրինագրոց։» Ուստի բոլորովին սխալ է Նէօյմանի ըսածն)։ Այսպէս՝ Մեծ Հայքէն գաղթական Գալիցիոյ եւ Պոլոնիոյ Հայոց օրէնքներն ուրիշ բան չէին բայց եթէ Գոշի գրքէն քաղուածներ, Բագրատունեաց օրէնքներով ճոխացուած։

Պարոնայք Բրուհա եւ Սախաւ 1880ին հրատարակեցին ասորահրումէական օրէնքներու ասորական բնագիրը, որուն կցած են նաեւ արաբական ու հայկական ուրիշ մէկ մէկ բնագիրներ։ Հայկականը թարգմանուած ըլլալ կը կարծուի նոյն իսկ Մխիթարի ձեռքով, իր Դատաստանագրքին համար։

Մխիթարի Դատաստանագիրքն հրատարակուած է շատ կարեւոր Յառաջաբանով մը ջանիւք հ. Բաստամեանցի, ինչպէս յիշեցինք վերեւ։

Դար մը հոգը՝ Սմբատ Գունդստապլ (1206—1276), եղբայր Հեթում թագաւորին, տեսնելով որ Մխիթարի Դատաստանագիրքը բաւարար չէ եւ թէ նոյն իսկ զփուարին է հասկնալը, զայն համառօտեց եւ 1263ին ատենները հայերէնի վերածեց Անտիոքայ փրանկ թագաւորութեան Օրինագիրքը։ Վերջինս հրատարակուած է ի Վենետիկ 1876ին, ֆրանսերէն նոր թարգմանութիւնով մը եւ այս վերնագրով․ Անսիզն Անսիոֆայ, Les Assises d'Antioche, որուն բնագիրը կորսուած է։

Ինչպէս վերն ըսինք, Պոլոնիոյ Հայք իրենց յատուկ Օրինագիրքն ունէին, զոր բերած էին Հայաստանէն։ Կազիմիր Գ 1344ի եւ 1356ի հրովարտակներովն իրաւունք տուաւ գաղթականներու գործածել իրենց ազգային Օրինագիրքը, որ յետոյ (1358ին) թարգմանուեցաւ լատիներէնի հրամանաւ Սիգիսմոնդ Աի, բնիկ գաղաւորներու գործածութեան համար։ Այժմ մեր ձեռքը կը գտնուի Պարիսի Ազգային Մատենադարանին մէջ (Suppl. arm. N° 40) ձեռագիր մը, որ նոյն Օրինագրքին թաթարերէն մէկ թարգմանութիւնն է, գրուած ի Լեմբերգ 1568ին, Կայ նաեւ անոր լեհերէն մէկ թարգմանութիւնը, կատարուած 1601ին, որ կը գտնուի ասդիս անդին։

1746ին Ռուսիոյ Մերակոյտն արտօնութիւն տուաւ Աժտերխանի մէջ բնակութիւն հաստատող Հայերու՝ գործածել իրենց օրէնքներն ըստ իրենց սովորութեանց. եւ, 1763ին, Կատարինէ Բ կայսրուհին նոյն բանն արտօնեց Նոր-Նախիջեւանի մէջ հաստատուող Հայոց համար. Այս վերջինս ռուսերէնի թարգմանուած է պր. Ալէքսէեվի կողմէ, որուն վերայ խօսեցանք արդէն վերը. Հեղինակիս կարծիքով՝ Նոր-Նախիջեւանի Հայոց Օրինագիրքը պարզապէս թարգմանութիւն մըն է Յուստինեան օրէնքներու :

Վերջապէս՝ 1836ին Ռուսիոյ մէջ եւ 1860ին Տաճկաստանի մէջ Հայք ունեցան մասնաւոր օրէնքներ, իրենց ներքին խնդիրները կառավարելու համար, — Պաշաթէկիան եւ Ազգ. Սահմանադրութիւնը :

Աւելի մանրամասնութեանց չեմ մտներ, Տեա՛րք, նկատելով որ որոշեալ ժամանակն անցած է արդէն. ուստի կը վերջացունեմ այս համառօտ ուրուագիծն Հայկական իրաւանց մասին :

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

(Այս բանախօսութենէն յետոյ կարգաւ խօսք առին Պրոֆ. Մաքսիմ Կովալեւսկի, Ալեքսանդր Լըֆա, — ուսուցիչ Էքսի Համալսարանին մէջ, — Ժան Բրիսսօ, — ուսուցիչ Թուլուզի Համալսարանին մէջ, — եւ իրենց շնորհաւորութիւններն յայտնեցին յոյժ շահեկան գտնելով Հայկական օրէնքներու մասին ներկայացուած այս համառօտ ակնարկը. Պրոֆ. Ժան Բրիսսօ մասնաւորապէս առաջարկեց հայ բանախօսին անդամակցել Թուլուզի Համալսարանին, որուն ներկայացուցիչն էր ինք Համաժողովիս մէջ, եւ Համալսարանին պաշտօնաթերթն անոր տրամադրութեան տակ դրաւ հրատարակելու համար իր տեսութիւններն Հայկական իրաւանց վրայօք) :

ԽՄԲ.

